

La construcció de la diferència en l'àmbit escolar

Xavier Besalú

F. Javier García Castaño & Antonia Olmos Alcaraz (Ed).
Segregaciones y construcción de la diferencia en la escuela. Madrid, Trotta (Ciencias Sociales/Estudios Migratorios), 2012.

Amb aquesta publicació, l'editorial Trotta de Madrid inicia una nova col·lecció d'Estudis Migratoris, dirigida per F. Javier García Castaño, catedràtic d'Antropologia Social i director de l'*Instituto Universitario de Migraciones*, de la Universitat de Granada, un dels centres que més han impulsat la recerca en aquest àmbit i que, a més, compta amb un dels fons documentals més complets de l'Estat espanyol.

El llibre consta de 8 capítols, diferents en molts sentits, però amb un denominador comú: la construcció de la diferència en l'àmbit escolar. Cada un dels capítols remet a una recerca ja realitzada i aquest fet constitueix una mena de carta de presentació. En un territori –l'escola– i en un tema –la presència d'alumnat d'origen estranger i el seu impacte– de confluència de diverses ciències socials, aquesta obra proclama la necessitat de parlar no des de l'especulació, ni des de les bones intencions, ni des de la retòrica administrativa, sinó a partir de la recerca feta, de l'aproximació real als centres educatius, tant si es fa amb metodologies quantitatives com des d'enfocaments etnogràfics.

No és perquè sí que la major part dels autors aplegats en aquest volum són antropòlegs (també hi ha sociòlegs i geògrafs) alhora que crida l'atenció l'absència de pedagogs quan, en principi, haurien de ser els primers interessats en

un tema com el d'aquest llibre. El cert és que –i ho dic des de l'experiència de participar en nombrosos fòrums interdisciplinaris–, en aquests moments, la distància tant dels plantejaments teòrics com de les realitzacions pràctiques fetes des de la sociologia i l'antropologia en comparació a la producció feta des de la pedagogia, és encara gran en extensió, en rigor i en profunditat.

Tot i això, el primer dels debats que suscita la lectura de *Segregaciones y construcción de la diferencia en la escuela* és el conceptual. Tant en l'àmbit acadèmic com en el terreny més col·loquial i mediàtic són ja habituals paraules com *segregació*, *concentració*, *guetització*, *exclusió*, *inclusió*, *estigmatització*, *diferència*... quan es fa referència a la societat multicultural i a les adaptacions del sistema educatiu a aquesta realitat. La segregació escolar, per exemple, és un concepte relatiu a una norma que vindria a dir que, dins d'una àrea geogràfica específica –poble, barri, districte, ciutat–, l'alumnat dels centres educatius s'hauria de correspondre de manera fidedigna i equilibrada a la composició social d'aquella àrea, en tots els seus vessants: classe social, gènere, ètnia, origen geogràfic, nivell instructiu dels pares, llengües familiars, adscripció religiosa... Les concentracions escolars, de fet, serien la conseqüència de processos de segregació (en alguns casos estricta-

ment escolars, en d'altres de segregació urbana o territorial). Aquella pretesa norma només es podria complir en societats absolutament regulades o en què els centres educatius tinguessin una imatge, uns recursos, un projecte i uns resultats substancialment iguals, però xerrica enormement quan s'apel·la al suposat «dret» de les famílies a escollir l'escola que més s'avingui als seus interessos i conviccions, i quan la pròpia Constitució reconeix explícitament la llibertat de creació de centres d'ensenyament privats.

O bé el principi d'inclusió, present en les darreres lleis educatives, del qual se n'hauria de seguir un sistema educatiu únic (que faria inviable l'existència de les escoles d'educació especial en paral·lel a les anomenades escoles ordinàries), amb un currículum essencialment comú en el tram obligatori (que posaria en qüestió algunes de les vies utilitzades per «atendre la diversitat», que a vegades esdevenen autèntiques vies de segregació interna). Un principi, doncs, que xoca no només amb la realitat de cada dia sinó fins i tot amb normes i reglaments oficials que, teòricament, haurien de derivar d'aquell principi programàtic.

Els quatre primers capítols, que tracten de la segregació entre centres educatius, s'han escrit a partir de recerques fetes a Barcelona, València, Madrid i una ciutat andalusa que no s'especifica. De tots ells podem extreure unes quantes certeses, algunes prou conegudes, però d'altres relativament noves.

Que l'alumnat d'origen estranger està sobrerrepresentat en els centres de titularitat pública, en termes absoluts i percentuals, i subrepresentat en els centres privats i concertats, i que aquesta distribució desigual s'accentua especialment en el cas de l'alumnat d'origen africà. Ferran Colom, de la Universitat de Valèn-

cia, troba en la història una de les explicacions possibles:

En todos estos ámbitos se estaría reproduciendo una misma pauta, según la cual la escuela privada tiende a tener una mayor presencia allá donde el nivel socioeconómico es más elevado. Por esta razón, la oferta de escolarización privada suele concentrarse especialmente en determinados barrios de las grandes ciudades que presentan una tipología de familias con un nivel de renta y una disposición adecuada para asumir los mayores gastos... (p. 44-45).

Que la segregació escolar, en gairebé tots els casos, és sempre superior a la segregació residencial o urbana, de manera que la ubicació territorial, considerat el factor explicatiu per excel·lència dels processos de segregació i concentració d'alumnat estranger, sembla que no seria el més determinant. Com apunten Diana López-Falcón i Jordi Bayona, del Centre d'Estudis Demogràfics (UAB),

llama especialmente la atención la contradicción existente entre la dispersión territorial de los extranjeros y la mayor segregación en la escuela... De estos resultados se desprende que es necesaria una mejor gestión del acceso a la escuela (p. 40).

Que més que la composició sociodemogràfica del territori o la titularitat del centre, el factor més definitiu seria la bona o la mala imatge de l'escola, una construcció social, segons Carlos Peláez, de la Universitat Complutense de Madrid, en la que hi tenen alguna cosa a veure tant les administracions públiques com les famílies i els mateixos docents:

La buena o mala fama se convertirá en uno de los principales criterios usados por las familias en el proceso de elección de centro, en uno de los elementos que los propios centros tienen en cuenta a la hora de configurar su imagen educativa y sus estrategias de gestión, o en una preocupación para las administraciones educativas que elaboran sus políticas teniendo en cuenta este hecho (p. 61-62).

Que en aquesta imatge de l'escola el factor més decisiu a l'hora de construir aquesta representació social és el perfil

del seu alumnat, les seves característiques socioeconòmiques i ètniques, i la valoració social que se'n fa, les relacions que s'hi produeixen, els episodis de violència o de convivència que s'hi puguin donar, la presència de bandes, de delinqüència...

Que algunes polítiques educatives, com ara la publicació de rànquings, les inversions aprovades o endarrerides, l'aplicació d'iniciatives pedagògiques molt connotades..., també contribueixen a configurar la imatge dels centres. O l'existència de diferents models lingüístics que, com de fet ha quedat demostrat a Euskadi, poden jugar un paper determinant en les dinàmiques de distribució desigual de l'alumnat no només a causa de la llengua familiar, sinó que també afecten l'origen geogràfic i els nivells de renda. En paraules de Ferran Colom,

se podría considerar que la escolarización en valenciano en centros públicos se ha podido convertir en un mecanismo de segregación interna que agudiza, en primer lugar, las diferencias en las características socioeconómicas de los grupos de alumnos dentro de los centros públicos según la modalidad lingüística elegida, y, en segundo lugar, entre las modalidades lingüísticas en castellano de los centros públicos y privados (p. 56).

Els altres quatre capítols posen el focus en la construcció de la diferència dins dels propis centres. El primer, una etnografia duta a terme en dues escoles de la comarca del Maresme per Beatriz Balles-tín, antropòloga de la Universitat Autònoma de Barcelona, porta per títol una frase pronunciada al pati per dues alumnes autòctones «perseguides» per dos alumnes d'origen estranger i adreçada a la pròpia investigadora: *¡Dile al negrito y al cola-cajo que paren de molestarnos!*. La hipòtesi de partida és que l'escola, més enllà de la seva funció instructiva, és un espai privilegiat per familiaritzar-se i adquirir les pautes dominants d'una societat concreta; un espai on es donen

relacions de poder entre uns alumnes que interactuen entre ells des de posicions diferenciades; un lloc on els infants reelaboren els discursos de raça, gènere i sexualitat que els arriben, de manera molt creativa i hàbil. I ens desmunta l'anomenada *hipòtesi del contacte intercultural*, tan divulgada com inexacta, que vindria a dir que

son las fronteras (físicas y sociales) existentes entre los grupos étnicamente diferenciados lo que favorece la ignorancia y el prejuicio mutuos. Por ende, se supone que se producirá una modificación en las pautas relacionales de evitación y/u hostilidad cuando estos grupos inicien procesos de acercamiento y (re)conocimiento mutuos (p. 124).

L'autora és contundent al respecte:

La sola confluencia en las aulas de muy diversas procedencias, en enclaves difícilmente considerables como guetos, no constituye ninguna garantía de un contacto intercultural entre los diferentes niños, sino al contrario... acababan favoreciendo experiencias inequívocamente clasificables de exclusión y alienación en perjuicio de los alumnos de orígenes minoritarios y estigmatizados (p. 140).

Sheila González-Motos, de l'Institut de Governança i Polítiques Públiques (UAB), parteix d'una hipòtesi semblant per estudiar els efectes d'alguns elements organitzatius dels centres en la configuració de les relacions entre l'alumnat. La investigadora es fixa en la transició de primària a secundària, en el paper de les aules d'acollida i en la configuració dels grups-classe ordinaris. Val la pena insistir en l'interès d'aquesta aproximació, ja que aquestes variables més estructurals i, precisament per això, més opaques i persistents, tenen uns efectes permanents en la vida de professors i alumnes. En el disseny i posada en pràctica d'aquests dispositius i agrupaments tenen una intervenció decisiva els equips directius dels centres i els claustres, fent ús de l'autonomia real de què disposen i contravenint, en alguns casos, fins i tot les

recomanacions oficials. Això és especialment clar en la configuració i ús del recurs, anomenat erròniament *aula d'acollida* o en la formació dels grups-classe, on tan sovint s'ha apel·lat al rendiment dels alumnes, a les seves expectatives de futur o als seus interessos actuals per diferenciar-los per nivells, del que se'n segueix també una intervenció educativa diferenciada. Massa sovint s'ha posat l'accent en l'educació en valors, en les celebracions interculturals o en la incorporació d'unitats didàctiques o continguts addicionals relatius a les altres cultures, descurant les decisions de tipus organitzatiu. Com assenyala l'autora en les seves conclusions,

en cualquier caso se pone de manifiesto la importancia del aula ordinaria como espacio en el que se crean y consolidan redes más o menos interculturales y, por ello, la necesidad de intervenir en este espacio (y no solo en aquellos destinados a la atención a la diversidad) para lograr unos centros con vínculos relacionales más horizontales, tanto en lo que respecta a los ritmos de aprendizaje como a la procedencia (p. 163).

M. Isabel Jociles, Adela Franzé i David Poveda, antropòlegs de Madrid, estudien el paper del departament d'orientació dels instituts, és a dir, dels orientadors escolars, psicopedagogs, treballadors i integradors socials, en la configuració de les trajectòries de l'alumnat, especialment quan es tracta de derivar-los cap a dispositius o programes especials o compensatoris, que els allunyen del nucli central del sistema educatiu. Conclouen que en aquests tipus de programes els alumnes d'origen estranger hi estan sempre sobre-representats i que, per tant, no estaria de més que aquests departaments es plantejessin fins a quin punt es converteixen en agents constructors de desigualtat educativa, en promotors de segregació. Una reflexió del màxim interès per als pedagogs, donat que són ells, juntament amb els psicòlegs, els qui ocupen la major

part de les places d'orientació educativa dels instituts i dels equips d'assessorament i orientació educativa (EAP).

Finalment, Livia Jiménez, de la UNED, escriu probablement el capítol més original de tot el llibre. No seria veritat el que afirmen molts mestres: que els comportaments i actituds racistes de l'alumnat són un reflex del racisme que es viu a les famílies respectives. Per a aquesta investigadora, almenys en alguns casos, el racisme dels infants seria un fenomen estrictament escolar, una escenificació de la lluita entre uns mestres representants de la burocràcia escolar i unes famílies que no creuen en les bondats de l'escola, i no un problema de relacions entre els alumnes; els insults racistes no serien sinó estratègies molts eficaces en aquesta lluita, en la mesura que aconseguixen angoixar i desesperar els mestres...

Segregaciones y construcción de la diferencia en la escuela, doncs, ens reconcilia amb la investigació sobre educació perquè il·lumina les zones fosques que passen inadvertides a simple vista, posa en qüestió suposades obvietats que tothom dona per bones simplement perquè són raonables, i ens obliga a revisar determinades creences més benintencionades que no pas contrastades. Però no ens estalvia la feina als especialistes en educació, educadors, mestres i pedagogs que, sobre aquestes bases i d'altres, hem d'orientar la pràctica educativa, atenent unes finalitats humanitzadores, comptant amb els condicionaments realment existents i proposant vies, estratègies i maneres de fer congruents amb aquelles finalitats i compatibles amb aquests condicionaments, lluny de fatalismes i ingenuïtats com els que també podem trobar en aquesta obra:

La escuela no hace otra cosa que seguir haciendo lo que siempre ha sabido hacer: construir la diferencia utilizando la retórica discursiva

siva de la igualdad para todos y todas... Pero los datos son caprichosos y nos quieren mostrar que esta pretendida naturalidad del fenómeno no hace sino esconder la obsesión de la escuela por producir orden. Un orden social que queda reflejado al admitir que la escuela pública debe terminar por ser la escuela de los pobres... La escuela pública fue siempre la escuela de los pobres, lo único nuevo es la ecuación inmigrantes=pobres (p. 110).